

Wiesław Tomasz Stefańczyk
Uniwersytet Jagielloński

Kilka uwag o słowotwórstwie polskiego przysłówka

Celem artykułu jest wskazanie możliwie najprostszych reguł tworzenia przysłówków z formantami *-e* oraz *-o* od form przymiotnikowych. Zagadnienie to nurtuje zarówno rodowitych użytkowników języka, jak i (zwłaszcza) cudzoziemców uczących się języka polskiego jako obcego.

W dotychczasowych badaniach dopatrywano się trzech kryteriów determinujących formant *-e* lub *-o*, tj. kryterium fonetyczne (por. np. Dobrzycki 1907; Strutyński 1993; Wróbel 2001), prozodyczne (harmonia wokaliczna), wskazujące na zależność między przedniością lub/i tylnością samogłoski tematycznej a formantem (Śmiech 1957) oraz kryterium słowotwórcze (por. np. Cyran 1967; Grzegorzczkowska 1998; Wróbel 2001). Badania Renaty Grzegorzczkowskiej dowodzą jednocześnie, że ok. 99% przysłówków stanowią wyrazy motywowane (Grzegorzczkowska 1998). Dotychczasowe badania, choć niezwykle cenne, ze względu na wielość czasem niejasnych reguł, nie odpowiadają jednoznacznie na pytanie, jakie czynniki implikują analizowane formanty.

Podstawę źródłową niniejszej analizy stanowi *Uniwersalny słownik języka polskiego* pod red. Stanisława Dubisza (*USJP.*), zawierający ok. 5 000 przysłówków odprzymiotnikowych¹. W dalszej analizie dokonano podziału omawianych przysłówków na trzy grupy:

1. utworzone od przymiotników miękkotematowych;
2. utworzone od przymiotników o wygłosie stwardniałym;
3. utworzone od przymiotników twardotematowych.

Każda z wyodrębnionych grup ilustrowana jest egzemplifikacją oraz danymi liczbowymi sporządzonymi na podstawie *USJP.*

¹ *Słownik języka polskiego* pod red. W. Doroszewskiego, zawierający nieco odmienny materiał leksykalny, uwzględnia ok. 5 500 przysłówków (por. Saloni 1988).

1. Przysłówki utworzone od przymiotników miękкотematowych

Omawianą grupę reprezentuje ok. 300 przysłówków odprzymiotnikowych. Zasadniczy jej zrąb, tj. ponad 270 leksemów, stanowią przysłówki utworzone od przymiotników zakończonych na *-ki*, *-gi*.

Leksemy te poza izolowanymi, zresztą nacechowanymi stylistycznie, formami typu *wielce*, *wysoce*, *dalece*, charakteryzują się występowaniem formantu *-o*, np.: *wysoko*, *głęboko*, *płytko*, *daleko*, *blisko*, *słodko*, *lekko*, *gładko*, *anielsko*, *diabelsko*, *drogo*, *ubogo*, *błogo*, *nago* (por. też Strutyński 1993; Grzegorzczkowska 1998; Wróbel 2001).

Przysłówki utworzone od przymiotników miękкотematowych, innych niż zakończone na *-ki*, *-gi*, mają bezwyjątkowo formant *-o*, np.: *tanio*, *zbyttnio*, *dodatktnio*, *uprzedtnio*, *głupio* (por. też Dobrzycki 1907; Strutyński 1993; Grzegorzczkowska 1998; Wróbel 2001). Grupa ta jest we współczesnym języku polskim bardzo nieliczna, tworzy ją zaledwie 25 przysłówków.

2. Przysłówki utworzone od przymiotników o wygłosie stwardniałym

Omawiane przysłówki mają bezwyjątkowo formant *-o*, np.: *obco*, *dziewczęco*, *kobieco*, *chłopięco*, *wybiórczo*, *twórczo*, *ochoczco*, *pieszo*, *dużo*, *hyżo* (por. też Strutyński 1993; Grzegorzczkowska 1998; Wróbel 2001). Grupę tę tworzy w USJP. ponad 300 przysłówków, w tym głównie z wygłosowym *-c* i zwłaszcza *-cz*.

3. Przysłówki utworzone od przymiotników twardotematowych

Analizowana grupa jest bardzo liczna, tworzy ją bowiem ok. 4 450 leksemów, mających zarówno formant *-e*, jak i *-o*.

Sufiks *-o* mają niemal bezwyjątkowo przysłówki utworzone od przymiotników twardotematowych, innych niż zakończone na *-ny*, *-wy*, *-ty* oraz *-ły*, np.: *grubo*, *słabo*, *chudo*, *młodo*, *twardo*, *sucho*, *głucho*, *rzekomo*, *ruchomo*, *skąpo*, *tępo*, *szaro*, *buro*, *ponuro*, *boso* (inaczej Grzegorzczkowska 1998). Tę, zdawałoby się, bogatą liczebnie grupę, biorąc pod uwagę liczbę wygłosowych spółgłosek twardych, tworzą jedynie 42 leksemy.

W analizowanej grupie odnotowano siedem przysłówków z formantem *-e*, tj.: *świadomie*, *uprzejmie*, *łakomie*, *mądrze*, *dobrze*, *szczerze*, *szczodrze* oraz ich derywaty prefiksalne typu *podświadomie*, *nieświadomie*, *niedobrze*.

Odrębnej uwagi wymagają przysłówki utworzone od przymiotników zakończonych na *-ny*, *-wy*, *-ty* oraz *-ły*, tj. ponad 4 400 leksemów, co stanowi zdecydowaną większość współczesnych form przysłówkowych.

3.1. Przysłówki utworzone od przymiotników z wygłosowym *-ny* to grupa ok. 3 350 leksemów, co stanowi ponad 67% ogółu współczesnych polskich leksemów przysłówkowych. Przysłówki te charakteryzują się w zdecydowanej większości, bez względu na czynniki słowotwórcze, występowaniem formantu *-e*, np.: *pięknie, hojnie, ładnie, złudnie, miłosiernie, bezwzględnie, serdecznie, realnie, pozornie, skromnie, skutecznie, pysznie, lubieżnie, iluzorycznie* (inaczej Grzegorzczkowska 1998). Formant *-e* obejmuje grupę ponad 3 270 leksemów przysłówkowych.

Ok. 70 przysłówek utrzymuje nadal sufiks *-o*, np.: *chłodno, zimno, nudno, ciemno, jasno, czerwono, zielono, głośno*, bądź zmienia formant z pierwotnego *-o* na *-e*, o czym decydują czynniki frekwencyjne, np.: *schłodno – schłodnie, dziwno – dziwnie, straszno – strasznie, markotno – markotnie, rażno – rażnie*, a także *podobno – podobnie, równo – równie, mroźno – mroźnie*.

3.2. Przysłówki utworzone od przymiotników z wygłosowym *-wy* stanowią grupę ponad 770 leksemów, mających formant *-o* oraz *-e*. Zdecydowana większość analizowanych przysłówek, tj. ponad 620 leksemów, ma formant *-o*, np.: *planowo, okresowo, wyczynowo, kolorowo, nerwowo, typowo, cyfrowo, liczbowo, wargowo, dodatkowo, łatwo, trzeźwo*. Z grupy tej należy wyłączyć przysłówki utworzone od derywatów z sufiksami *-liwy* oraz *-iwy*, tj. ok. 150 leksemów. Przysłówki te mają formant *-e*, o czym decyduje kryterium słowotwórcze, np.: *życzliwie, płacząliwie, dotkliwie, wnikliwie, przeraźliwie, kąśliwie, zgryźliwie, zapalczywie, natarczywie, uporczywie* (por. też Grzegorzczkowska 1998).

3.3. Przysłówki utworzone od przymiotników z wygłosowym *-ty* to grupa ok. 200 leksemów, mających zarówno formant *-o*, jak i *-e*. Sufiks *-o* mają przysłówki inne niż utworzone od przymiotników zakończonych na *-ity* oraz *-isty*, np.: *gesto, często, tłusto, pusto, prosto, czysto, kręto, gburowato, chamo-wato* (inaczej Grzegorzczkowska 1998). Przysłówki utworzone od przymiotników zakończonych na *-ity* i zwłaszcza *-isty* mają formant *-e*, np.: *całkowicie, jednolicie, uroczyście, zamasyście, szkliście, oczywiście, rzeczywiście*, w tym relatywnie nowe nacechowane leksemy typu *zajebiście, zarąbiście*². Ok. 10 odnotowanych leksemów podlega dalszym procesom wyrównawczym, stąd dublety typu *mglisto – mgliście, kwiecisto – kwieciście, promienisto – promieniście*, przy czym druga forma jest obecnie dominująca.

3.4. Przysłówki utworzone od przymiotników z wygłosowym *-ły* stanowią grupę niespełna 100 leksemów. Zdecydowana ich większość, tj. ok. 70 przysłówek, ma formant *-e*, np.: *wytrwale, zaciekle, doskonale, opieszale, wspa-niale, zdrobniale, poufale, zarozumiale, biegle, czule, źle*. USJP uwzględnia

² Według R. Grzegorzczkowskiej (1998) derywaty utworzone od przymiotników z sufiksem *-isty* wykazują wahania formantów *-e* i *-o*. H. Wróbel (2001) uważa, że formacje te mają sufiks *-e*.

28 przysłówków, mających bądź formant *-o*, np.: *goło, wesoło, ciepło, biało, mało*, bądź charakteryzujących się wahaniami w doborze sufiksów, np.: *ściśło – ściśle, niemiło – niemile, wątło – wątle*³.

Wnioski

W przeprowadzonych badaniach uwzględniono wszystkie przysłówki zawarte w USJP, tj. ponad 5 000 leksemów, w tym ok. 3 600 przysłówków z formantem *-o* oraz ok. 1 470 przysłówków z formantem *-e*.

Z badań wynika, że występowaniem formantu *-o* oraz *-e* rządzą dwa kryteria: fonetyczne i morfologiczne (słowotwórcze).

I. Kryterium fonetyczne, implikujące formant *-o* i *-e*, obejmuje dwie grupy leksemów:

1. Formant *-o* mają przysłówki utworzone od wszystkich przymiotników z wyjątkiem zakończonych na *-ny* oraz *-ły*. Grupę tę tworzy ok. 1 400 leksemów przysłówkowych.

2. Formant *-e* mają przysłówki utworzone od przymiotników z wygłosowym *-ny* oraz *-ły*. Grupę tę tworzy ok. 3 350 leksemów przysłówkowych.

Kryterium fonetyczne obejmuje łącznie ok. 95% ogółu współczesnych form przysłówkowych.

II. Kryterium słowotwórcze obejmuje przysłówki utworzone od derywatów z sufiksami *-isty*, *-ity*, *-liwy*, *-iwy*, implikując formant *-e*. Grupę tę tworzy jedynie ok. 250 leksemów przysłówkowych.

Proponowanymi regułami nie można objąć ok. 100 przysłówków, które ze względów historycznych mają formant *-e*, np.: *dobrze, szczerze*, bądź *-o*, np.: *jasno, ciepło*⁴. Słownik frekwencyjny polszczyzny współczesnej (SFPW 1990) uwzględnia 26 tego typu form, tj.: *świadomie; dobrze, szczerze; mało, śmiało, szybko, miło, wesoło, ciepło; smutno, (nie-)dawno, równo, trudno, chłodno, mocno, osobno, późno, zimno, ciemno, pełno, wolno, kolejno, ciasno, jasno, głośno*. Są to formy często używane, stąd wskazane w analizie tendencje obecnie ich nie obejmują.

³ R. Grzegorzczkova (1998) stosuje rozwiązanie słowotwórcze, dowodząc, że przysłówki motywowane mają sufiks *-e*, natomiast niemotywowane *-o*.

⁴ Liczba ta jest znacznie zawyżona, obejmuje bowiem wiele wyrazów przestarzałych typu *dziwno, straszno, ściśło*, które zmieniły swą postać na wariant z formantem *-e*, o czym decydują czynniki frekwencyjne. Słownik frekwencyjny polszczyzny współczesnej (SFPW 1990) uwzględnia wyłącznie ich współczesną postać, tj. *pewnie, niepewnie, strasznie, dziwnie, ściśle*.

Bibliografia

- C y r a n W., 1967, *Przysłówki polskie. Budowa słowotwórcza*, Łódź.
- D o b r z y c k i S., 1907, *Przysłówki na -o, -e utworzone od form przymiotnikowych w języku staropolskim na podstawie zabytków wieku XIV i XV*, „Prace Filologiczne”, nr 6.
- G r z e g o r c z y k o w a R., 1998, *Przysłówek*, [w:] *Gramatyka współczesnego języka polskiego*, red. R. Grzegorzczkowska, R. Laskowski, W. Wróbel, PWN, Warszawa: 524–535.
- S a l o n i Z., 1988, *Struktura gramatyczna słownictwa zawartego w „Słowniku języka polskiego” PAN pod red. W. Doroszewskiego – zestawienie liczbowe*. „Studia z Polskiej Leksykografii Współczesnej”, Ossolineum, Wrocław: 149–160.
- SFPW, *Słownik frekwencyjny polszczyzny współczesnej*, 1990, red. I. Kurcz, A. Lewicki, J. Sambor, K. Szafran, J. Woronczak, t. 1–2, Kraków.
- S t r u t y ń s k i J., 1993, *Zarys gramatyki polskiej*, cz. II, *Morfologia*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.
- Ś m i e c h W., 1957, *O polskich przysłówkach odprzymiotnikowych na -o, -e*, „Rozprawy Komisji Językowej Łódzkiego Towarzystwa Naukowego”, nr 5.
- USJP, *Uniwersalny słownik języka polskiego*, 2003, red. S. Dubisz, PWN, Warszawa.
- W r ó b e l H., 1996, *Przysłówki typu: aktorsko, po aktorsku we współczesnej polszczyźnie*, „Zeszyty Naukowe WSP w Katowicach. Prace Językoznawcze”, nr III.
- W r ó b e l H., 2001, *Gramatyka języka polskiego*, Od Nova, Kraków.